

УДК 37.011.33(477.82) “19/20”

Мелешенко Алла Анатоліївна

кандидат педагогічних наук, старший викладач
кафедра охорони праці та цивільної безпеки

Житомирський державний університет імені Івана Франка

м. Житомир, Україна

alla_mel2703@ukr.net

НАЙПОПУЛЯРНІШІ ЄВРЕЙСЬКІ ПОЧАТКОВІ ШКОЛИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ НА ВОЛИНІ

Анотація. В статті представлено на основі публікацій та архівних матеріалів початкову освіту євреїв та аналіз специфіки організації навчально-виховної роботи в єврейських закладах освіти на Волині в другій XIX – на початку XX століття. Вивчення даної проблеми зумовлено існуванням широкого діапазону регіональних історико-педагогічних досліджень, присвячених становленню й розвитку національного шкільництва, та відсутністю цілісної науково обгрунтованої концепції розвитку єврейського шкільництва на Волині. Метою дослідження є вивчення основних єврейських шкіл даного періоду. У статті було використано методи: загальнонаукові (аналіз, синтез, аналогія, порівняння, узагальнення) та конкретно-наукові (історико-педагогічного та історико-системного, за допомогою яких опрацьовано архівні документи, отримано результати теоретичного аналізу літератури, здійснено систематизацію фактологічного матеріалу з досліджуваної проблеми; історико-порівняльного). У процесі дослідження статті було з'ясовано, що єврейські діти могли вчитися в конфесійних початкових школах (хедерах, талмуд-торах).

Ключові слова: хедер, талмуд-тора, навчання і виховання, зміст, форми і методи єврейського навчання і виховання.

Вступ. Надзвичайно важливе значення для соціокультурного розвитку євреїв Волинської губернії мала мережа освітніх закладів, у яких могли навчатися єврейські діти. Формування цієї мережі має витoki ще в першій половині XIX століття. Зокрема, важливе значення для становлення правових засад розвитку єврейського шкільництва мало «Положення про євреїв», затверджене ще в 1835 році. Це «Положення», наприклад, дозволяло євреям навчатися в усіх державних і приватних освітніх закладах Російської імперії. Відтак, сьогодні можна говорити, що це «Положення» стимулювало формування відкритої мережі освітніх установ, до якої входили не лише суто єврейські, але й інші заклади, засновані для забезпечення освітніх потреб громадян Російської імперії, у тому числі – єврейської національності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми становлення та розвитку єврейської освіти в Україні порушено в працях сучасних дослідників: Я. Хонігсмана та А. Наймана, В. Орлянського, Н. Кротік, О. Овчаренко та ін. Упродовж останніх десятиріч значно зріс інтерес науковців до вивчення проблем регіональної освіти й виховання. До історико-педагогічних дисертаційних досліджень, які певною мірою висвітлювали процес розвитку національного, зокрема єврейського шкільництва на Волині, варто віднести дисертації: Т. Джаман, Н. Сейко, В. Омелчука, Л. Єршової, Н. Бовсунівської, О. Борейка, С. Бричок, О. Костюк, І. Можарівської, В. Павленко та ін.

Метою статті є вивчення основних єврейських шкіл даного періоду – хедерів, талмуд-тор.

Завдання дослідження. Охарактеризувати більш популярні типи єврейських освітніх закладів регіону, здійснити аналіз організації навчально-виховного процесу в хедерах, талмуд-торах.

Методи дослідження. Загальнонаукові (аналіз, синтез, аналогія, порівняння, узагальнення) та конкретно-наукові (історико-педагогічний, історико-системний, історико-порівняльний).

Виклад основного матеріалу. За чисельністю єврейські початкові навчальні заклади займали на Волині третє місце після церковнопарафіяльних шкіл та шкіл міністерства народної освіти. Наголосимо, що в другій XIX – на початку XX століття система початкової освіти регіону, у тому числі й єврейської, функціонувала в межах законодавства, розроблено-

го для Київського навчального округу. В огляді Волинської губернії за 1892 рік всі навчальні заклади краю, підпорядковані міністерству народної освіти, за рівнем освіти умовно були розділені на три групи. До першої відносились заклади із середньоосвітнім курсом, до другої – з програмами, меншими, ніж в середньоосвітніх, але вищими, ніж в початкових училищах, і, нарешті, до третьої – заклади з елементарним освітнім курсом. Саме до третьої групи входили суто єврейські освітні заклади, а саме: 6 єврейських однокласних училищ (579 учнів), 12 єврейських приватних училищ (113 хлопчики, 322 дівчинки), 429 хедерів (5774 хлопчики, 915 дівчаток) і 4 єврейські «Талмуд-Тори» (405 учнів) [5, арк. 15].

Значна кількість єврейського населення (13,3%) [2, с.325], зумовила його помітну роль у житті Волині і сприяла тому, що в другій половині XIX століття в краї вже склалася ціла система релігійних, громадських, державних і приватних єврейських освітніх закладів. До релігійних відносились: хедери, суботні школи, бет-мідраші, ешиботи, а також громадські освітні заклади – талмуд-тори. Чільне місце у цій системі посідали державні та приватні єврейські училища.

Варто наголосити, що в середині XIX століття чільне місце в освіті єврейської молоді на Волині займали хедери (хадаріми). Термін «хедер» з'явився у XIII столітті в Німеччині і мав кілька значень. Зокрема, так називали місце, де єврейська дитина набувала основ релігійних знань, або кімната, яка знаходилася в синагозі чи приватному будинку. хедери вперше були засновані в 63 році до н.е. з ініціативи рабина ієгошуа Бен Гамла, коли було прийнято рішення про обов'язкову присутність меламедів у кожному місті і навчання дітей з шести-семирічного віку. Відтак, хедер – єврейська початкова школа, мета навчання в якій полягала у вивченні заповідей Тори – нормативної частини юдаїзму, що регламентувала релігійне, сімейне та громадське життя євреїв. Талмуду й рабіністичної літератури, а також ознайомлення з обрядами, особливостями побуту, формування єврейського світогляду. Головним завданням хедерів було – навчати дітей єврейській мові, молитвам, релігійним законам, виховували їх за національними звичаями і традиціями.

Зазначимо, що в середині XIX століття почат-

кова освіта євреїв майже не контролювалася російським царським урядом і на всій території Волині навчанням дітей займалися меламенти (вчителі), які, здебільшого, не мали спеціальної підготовки. Часто меламенами ставали збіднілі купці, візники, ремісники, служителі синагоги, солдати у відставці – тобто особи, не обтяжені педагогічним досвідом. Народна мудрість говорила про них: «Стати меламентом і померти ніколи не пізно». З цього приводу І. Шульковський, зокрема, писав: «Утримувач хедера вищого розряду у м. Рівному заявив, що в нього діти не навчаються єврейському письму, оскільки він сам писати не вміє» [8, с.31-32]. За віком і педагогічним стажем меламенти також були дуже різними. Ш. Штамффер зазначав, що наймолодшому меламенту Волині було 26 років, а найстаршому – 69. Є також інформація про те, що більше половини утримувачів хедерів мали вік від 41 до 60 років [7, с.31].

Варто наголосити, що хедери поділялися на домашні платні та громадські безкоштовні. Багаті євреї здебільшого запрошували меламентів навчати своїх дітей додому, а громадські – влаштовувалися для найбідніших дітей і сиріт та утримувалися за рахунок єврейських громад [7, с.45]. У громадських хедерах досить великих коштів потребували утримання приміщень, опалення й освітлення. Громади не завжди мали можливість оплатити всі необхідні для якісної роботи послуги і тому навчання здебільшого проходило у малоприспособлених для шкільних потреб будинках.

З архівних документів відомо, що у 1865 році хедери вже були відкриті практично у всіх повітах Волинської губернії. Уточнимо, що найбільше їх нарахувалося у – Новоград-Волинському (53) і Старокосятинівському (49) повітах [9, арк. 39].

Варто звернути увагу й на те, що наприкінці XIX століття за офіційними даними не завжди можна було встановити реальну кількість хедерів і кількість учнів у них. Так, у «Пам'ятній книжці Волинської губернії за 1891 рік» наведено дані про те, що в 1889 році в губернії функціонувало 247 хедерів, у яких навчалось – 2617 учнів [3, с. 64]. Водночас у звіті попечителя Київського навчального округу за цей самий 1889 рік мова йшла вже про 323 хедери, однак зазначалося, що кількість учнів у них точно не встановлена. «Вказана кількість хедерів, – писав попечитель, – можна вважати, нижче дійсної, оскільки їх набагато більше, бо важко уявити, щоб їх не було в повітах, де є дуже багато торгових містечок, заселених євреями...» [3, с.27]. У 90-х роках стала швидко зростати чисельність єврейського населення Волині і кількість початкових єврейських шкіл-хедерів. Відомо, наприклад, що в 1891 році в 319 хедерах навчалось 3684 учні, в 1904 році в 648 хедерах вже було 11313 учнів [4, с.64].

Зазначимо, що євреї Волині ретельно оберігали свою традиційну початкову хедерну освіту, а реформи царського уряду, що загрожували русифікацією єврейського шкільництва, сприймали дуже обережно. Єврейський діяч Я.Ейгер у доповіді на нараді Товариства з розповсюдження освіти серед євреїв заявив: «Хедер – подібний до гетто, він був одним із факторів збереження єврейства протягом століть неймовірного гніту. Слугуючи головним чином зміцненню релігійного світогляду, традиційний хедер у ту лиху годину зміцнював також національну самосвідомість єврейських мас» [1, с.5-28].

Попри всі недоліки хедерної освіти саме завдяки цим закладам євреї в більшості були грамотними, передавали з покоління в покоління відданість релігії й заповітам своїх предків і через навчання в них

пройшла значна частина діячів єврейської громади Волинської губернії. Уточнимо також, що, як традиційна єврейська школа, хедер залишався головним початковим навчальним закладом аж до 1917 року. Наприкінці XIX – на початку XX століття серед учителів, прогресивних єврейських діячів та окремих посадових осіб стали розгортатися дискусії щодо проблем і перспектив розвитку хедерної освіти, результатом яких стало впровадження в навчально-виховний процес значної кількості експериментальних програм, і розробка нових проектів реформування початкових шкіл. Нові хедери з більш кваліфікованими вчителями і вищим рівнем навчання поступово перемагали у великому протистоянні зі старими початковими єврейськими школами.

Слід зазначити, що, окрім хедерів, на Волині у XIX – на початку XX століття існувала мережа початкових шкіл, які називалися талмуд-торами. Талмуд-тора – навчально-благодійне громадське єврейське початкове училище для хлопчиків з бідних сімей і сиріт, навчання в якому мало вузько релігійне спрямування. Окрім Закону Божого у талмуд-торах навчали також російській мові, Біблії, молитвам, давньоєврейській мові – ідиш. Інтенсивний розвиток талмуд-тор на Волині припадає на кінець XIX століття, коли в світлі ідей Гаскалі все більше освічених євреїв-громадян усвідомлювали необхідність освіти для юнацтва. Зазначимо, що в цей період найбільш відомою в регіоні була Ізяслівська талмуд-тора, де 15 вчителів навчали 120 учнів [9, арк. 39].

Зауважимо, що матеріальний стан талмуд-тор був дуже бідним. Приміщення шкіл часто не опалювали, і тому дітей відпускали додому раніше, ніж передбачалося навчальним планом. З сумом у душі описував у журналі «Єврейська школа» учнів талмуд-тори Т. Ротенберг: «Наближаючись до талмуд-тори, я зустрів групу обідраних, босих, брудних хлопчаків... Це були талмуд-торники. Вигляд цих нещасних вихованців страшний: майже всі учні талмуд-тори мають запалення повік, деякі – трахому, що видно з записів лікаря-попечителя... Зарослі, неохайні, обідрані, босі, із хворобливим обличчям, – вони справили враження дикунів» [6, с.5]. Проте, попри всі недоліки талмуд-тор, для малозабезпеченої частини єврейства це був чи не єдиний спосіб дати дітям основи знань, не відриваючи їх від релігії, культури й традицій єврейської родини.

Попри тяжке соціально-економічне становище, у єврейських сім'ях свято оберігали свої традиції, релігію, мову, систему початкової освіти, самобутній спосіб життя. Суботні і святкові дні, вільні від важкої праці і турбот, євреї присвячували релігійним заняттям з талмуду та його коментарям. Для більшості єврейських родин одним із основних завдань виховання дітей було створення умов для отримання початкової освіти. Єврейська громада також всіляко підтримувала прагнення дітей до здобуття освіти. Відомо, наприклад, що заможні батьки, які мали власну справу, своїм коштом могли утримувати талмуд-тори. Для навчання сиріт і дітей з бідних єврейських сімей існували також талмуд-тори, які утримувалися за рахунок коштів єврейських громад, пожертвувань заможних євреїв і коштів, які надходили від коробкового збору. Єврейські громади на благодійні кошти закупували книги, паливо, свічки. Однак відкриття таких шкіл пов'язувалося із подоланням багатьох організаційних перешкод з боку царського уряду і тому, ці заклади часто діяли таємно [10, арк. 22]. На це, зокрема, вказує секретний рапорт наглядча Дубненського державного єврейського училища 1-го розряду, в якому наголошувалося, що протягом кількох

років державний наглядач рабин П. Брик «різними вивертами зміг відводити очі керівництва» [9, арк. 39]. У даному рапорті значилося також, що «в талмуд-торі більше 60-ти хлопчиків виховуються в надзвичайно фанатичному дусі» [9, арк. 39]. Як свідчать документи, наглядач пропонував закрити талмуд-тору, оскільки вона, на його думку, завдавала «відчутної шкоди справі освіти євреїв» [9, арк. 39].

У другій половині XIX століття методи і зміст навчання у талмуд-торах були примітивними, схожими з тими, що панували в хедерах. Відрізнялися вони лише більшою кількістю учнів та вчителів. З метою підвищення рівня і збагачення змісту викладання в талмуд-торах фахівцями міністерства народної освіти у 1852 році була розроблена й видана програма викладання єврейських предметів і перелік релігійних статей, які повинні були вивчатися [3, с.41].

Викладений матеріал дозволяє зробити наступні висновки. У статті доведено, що в XIX – на початку

XX століття найбільш популярними початковими школами для єврейських дітей Волині були хедери та талмуд-тори. Варто зазначити, що єврейська меншина, ігноруючи дозвіл російського уряду на навчання єврейських дітей у всіх загальних освітніх закладах регіону, продовжувала відкривати власні приватні та громадські школи. Показано, що євреї Волинської губернії так ретельно оберігали свою традиційну початкову хедерну освіту, тому що усвідомлювали наслідки навчання своїх дітей у зрусифікованих державних закладах. Матеріал статті не вичерпує всіх аспектів окресленої проблеми. До подальших напрямів дослідження можна віднести порівняльно-зіставний аналіз становлення та розвитку єврейського шкільництва в різних регіонах України, розробку науково обґрунтованих механізмів, що дасть змогу впроваджувати історичний досвід у практику сучасного єврейського шкільництва.

References

1. Eiber, Ya. (1910). Normalnyi tip yevreiskoi shkoly [Normal Type of Jewish School]. *Vestnik OPE [The OPE Herald]*, 1, 5–28 [in Russian].
2. Kulakovskoho, V.M. (Ed.). (1973). Istoriiia mist i sil Ukrainkoi RSR. Zhytomyrska oblast [History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR. Zhytomyr Region]. Kyiv: AN URSSR [in Ukrainian].
3. Pamiatnaia knizhka dlia evreev na 5655 hod ot sotvorenniia mira (s 19 sent. 1894 h. do sent. 1895 h.) [A Memorial Book for Jews for 5655 since the Creation of the World (from September 19, 1894 until September 1895)] (1894). Zhitomir [in Russian].
4. Pamiatnaia knizhka Volynskoi hubernii na 1914 h. [The Memorial Book of the Volyn Province in 1914] (1914). Zhitomir: Yzdatelstvo Volynskogo hubernskogo statisticheskogo komiteta [in Russian].
5. Pro kilkist navchalnykh zakladiv u Volynskii hubernii, chyslo uchniv u nykh: [zi zvituvolynskoho hubernatora vid 8 zhovtnia 1893 r.] [About the Number of Educational Institutions in the Volyn Province and the Number of Students in Them: from the Report of Volyn Governor of October 8, 1893] (1893). *Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv]*, F.442, Op.623, Spr.365 [in Ukrainian].
6. Rotenberh, T.V. (1905). Ekzamen v talmud-tore [Examination in Talmud Torah]. *Evreiskaia shkola [Jewish School]*, 2, 17–26.
7. Shtampfer, Sh. (1993). Khedernoe obrazovanye, znanye Tory i podderzhanie sotsyalnoho rassloeniia v traditsionnom evreiskom obshchestve vostochno-evreiskoi diaspyry [The Heder Education, the Knowledge of the Torah and the Maintenance of Social Stratification in the Traditional Jewish Community of the Eastern Jewish Diaspora]. *Evreiskaia shkola [Jewish School]*, 1, 53–64 [in Russian].
8. Shulkovskii Y. (1912). Kheder na Volyni [The Heder on Volyn]. *Vestnik OPE [The OPE Herald]*, 17, 29–45 [in Russian].
9. Vidomosti pro stan pryvatnykh yevreiskykh navchalnykh zakladiv za 1865 r. [Information about the Condition of Private Jewish Educational Institutions in 1865] (1865). *Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti (State Archive of Zhytomyr Region)*, F.71, Op.1, Spr.1502 [in Ukrainian].
10. Vidomosti pro stan yevreiskykh navchalnykh zakladiv Volynskoi hubernii za 1854 r. [Information about the Condition of the Jewish Educational Institutions of the Volyn Province in 1854] (1854). *Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti (State Archive of Zhytomyr Region)*, F.71, Op.1, Spr.1161 [in Ukrainian].

Список використаної літератури

1. Эйгер Я. Нормальный тип еврейской школы / Я. Эйгер // Вестник ОПЕ. – 1910. – № 1. – С. 5–28.
2. Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область / [за ред. В. М. Кулаковського]. – К.: АН УРСР, 1973. – 746 с.
3. Памятная книжка для евреев на 5655 год от сотворения мира (с 19 сент. 1894 г. до сент. 1895 г.). – Житомир, 1894. – 170 с.
4. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 г. – Житомир: Изд. Волын. губерн. статист. Комитета, 1914. – 145 с.
5. Про кількість навчальних закладів у Волинській губернії, число учнів у них: [зі звіту волинського губернатора від 8 жовтня 1893 р.] // Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 623. – Спр. 365. – 94 арк.
6. Ротенберг Т. В. Экзамен в талмуд-торе / Т. В. Ротенберг // Еврейская школа. – 1905. – № 2. – С. 17–26.
7. Штампфер Ш. Хедерное образование, знание Торы и поддержание социального расслоения в традиционном еврейском обществе восточно-еврейской диаспоры / Ш. Штампфер // Еврейская школа. – 1993. – № 1. – С. 53–64.
8. Шульковский И. Хедер на Волини / И. Шульковский // Вестник ОПЕ. – 1912. – № 17. – С. 29–45.
9. Відомості про стан приватних єврейських навчальних закладів за 1865 р. // Державний архів Житомирської області (Далі: ДАЖО). – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 1502. – 39 арк.
10. Відомості про стан єврейських навчальних закладів Волинської губернії за 1854 р. // ДАЖО. – Ф. 71. – Оп. 1. – Спр. 1161. – 48 арк.

Стаття надійшла до редакції 13.04.2018 р.

Стаття прийнята до друку 17.04.2018 р.

Мелешенко Алла

кандидат педагогических наук, старший преподаватель
кафедра охраны труда и гражданской обороны
Житомирский государственный университет имени Ивана Франка
г. Житомир, Украина

САМЫЕ ПОПУЛЯРНЫЕ ЕВРЕЙСКИЕ НАЧАЛЬНЫЕ ШКОЛЫ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX - НАЧАЛА XX ВЕКА НА ВОЛЫНИ

Аннотация. В статье представлены на основе публикаций и архивных материалов начальное образование евреев и анализ специфики организации учебно-воспитательной работы в еврейских учебных заведениях на Волыни во второй XIX - начала XX века. Изучение данной проблемы обусловлено существованием широкого диапазона региональных историко-педагогических исследований, посвященных становлению и развитию национальных школ, и отсутствием целостной научно обоснованной концепции развития еврейских школ на Волыни. Целью исследования является изучение основных еврейских школ данного периода. В статье были использованы методы: общенаучные (анализ, синтез, аналогия, сравнение, обобщение) и конкретно-научные (историко-педагогический и историко-системный, с помощью которых обработаны архивные документы, получены результаты теоретического анализа литературы, осуществлена систематизация фактологического материала по исследуемой проблеме; историко-сравнительный). В процессе исследования статьи было выяснено, что еврейские дети могли учиться в конфессиональных начальных школах (хедерах, талмуд-торах).

Ключевые слова: хедер, талмуд-тора, обучение и воспитание, содержание, формы и методы еврейского обучения и воспитания.

Meleshchenko Alla

Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer
Department of Labor and Civil Defense
Zhytomyr State University named after Ivan Franko
Zhytomyr, Ukraine

THE FINEST OF JEWISH ELEMENTARY SCHOOLS OF THE SECOND HALF OF THE XIX - BEGINNING OF XX CENTURY IN VOLYN

Abstract. The research deals with the main types of Jewish elementary schools in Volyn. The material of the research is based on the analysis of archival sources, historical and pedagogical literature, Jewish schooling in the structure of education in Volyn within the period of study is outlined. Necessity of this research caused by numerous controversies: existing of a wide ranged regional historical and pedagogical researches, devoted to the formation of the development of national scholarship and the lack of integral scientific concept of development of Jewish scholarship in Volyn. The purpose of the article is to study the main Jewish schools of this period – heders, talmud-tora. For the achieving of a set goal and solving the problems described in the article the following scientific methods were used: general scientific (analysis, synthesis, analogy, comparison, generalization) and specifically scientific (historical-pedagogical and historical-systemic, which helped to research archived documents, provided the result of theoretical literature analysis, systemized factorial data; historically comparative which made possible to held comparative analysis of types of the Jewish educational institutions in the region. The results obtained of studying the main types of Jewish elementary schools in Volyn in the end of XIX – beginning of XX centuries were discovered that children were able to study at confessional elementary schools (heder, Talmud-tora) and secular educational institutions both national (state owned Jewish elementary colleges as per 1873 Position and in secular Jewish colleges as per 1844 Position). The conclusions made the most popular elementary schools for Jewish children in Volyn were heders and Talmud-toras.

Key words: heder, Talmud-tora, teaching and upbringing, content, forms and methods of Jewish education and education.